

Школа І. В.,
кандидат філологічних наук,
Бердянський державний
педагогічний університет

ЧАСОПРОСТОРОВИЙ ВИМІР РОМАНУ “ПОВЕРНЕННЯ ДОН КІХОТА” Г.-К. ЧЕСТЕРТОНА

Проблема художнього часу та простору – одна із найактивніше обговорюваних тем у сучасному літературознавстві. Вона набуває особливого значення при вивченні роману як жанру, оскільки вивчення закономірностей і смислових аспектів часової та просторової природи романної композиції має неперехідне значення для проникнення в психологічний шар тексту.

Як слушно зауважив свого часу М. Бахтін, “вміння бачити час, читати час у просторовому світі і, з іншого боку, сприймати наповнення простору не як нерухоме тло та раз і назавжди готову даність, а як встановлене ціле, як подію – це вміння читати прикмети руху часу в усьому, починаючи від природи і закінчуючи людською мораллю та ідеями” [1, 205]. У цьому контексті час і простір художнього твору постають як взаємопов’язані моделі реалізації авторової візії буття людини у світі. Вони, позиціонуючи певні образи, розгортаються в певний код дешифрування людського досвіду в розрізі минулого, сучасного та майбутнього, стають одним з найголовніших характеротворчих засобів відтворення психологічного стану героїв. Саме багатоаспектність і хронотопічність “Повернення Дон Кіхота” Г.-К. Честертонна актуалізує твір в контексті названої проблематики і дає багатий матеріал для дослідження особливостей часу і простору цього художнього тексту та їх ролі в структурі романної композиції.

Час і простір, які М. Бахтін поєднав одним терміном – хронотоп, стали знаковим етапом наукової роботи російського вченого. Питання часопростору в подальшому розробляли Ю. Лотман, Д. Лихачов, Г. Башляр, Н. Анісімова, О. Галич, Х. У. Гумбрехт, Т. Кононенко, В. Топоров, Л. Чернець та ін. Важливий внесок у дослідження художнього простору зробив В. Пропп та філософи М. Гайдегері і П. Флоренський. На жаль, роман “Повернення Дон Кіхота” певною мірою залишився на узбіччі наукових інтересів літературознавців, оскільки творчість Г.-К. Честертонна, незважаючи на її широкий жанровий і змістовий діапазон, досліджувалася дещо однобічно, оскільки більшість зарубіжних (С. Аверінцев, Д. Бавін, С. Льовін, Д. Томпсон, Н. Трауберг, Б. Успенський) і вітчизняних учених (Г. Кукса, Л. Романчук) та письменників (Х. Борхес, Б. Райнов) приділяла увагу біографії митця, його детективним творам, теологічним роботам, особливостям авторської іронії (С. Ашманов) та елементам фантастики (Р. Л. Кларк). Особливості поетики “Повернення Дон Кіхота” охарактеризовано в розвідках Дж. Ардайли, Д. Фернандеза-Морери та Е. Ноулза, що стосувалися феномена впливу М. Сервантеса на британську літературу. Б. Успенський аналізував названий твір в аспекті семіотичних досліджень, а М. Козирева побіжно торкалась питання простору “Повернення Дон Кіхота”, говорячи про архітектуру в структурі романів Г.-К. Честертонна.

Хронотопічна організація названого твору, що є однією з найважливіших складників його поетики й підпорядкована головній ідеї роману, практично залишена без уваги дослідників. У зв'язку з цим, метою нашої статті є аналіз часопросторового виміру "Повернення Дон Кіхота" Г.-К. Честертон як одного з найважливіших складників поетики цього роману, що може сприяти виявленню додаткових смислових парадигм твору та розкриттю нових аспектів його художнього світу.

Протягом усього життя для Г.-К. Честертон-журналіста, письменника, теолога найважливішими були справедливість, милосердя та сім'я, а сучасний світ здавався йому жорстоким і корисливим. Єдиним порятунком для суспільства, що опинилося в такій ситуації, англійський письменник вважав появу сервантесівського лицаря і відродження проголошених ним ідеалів. Свою ідею митець втілює в романі "Повернення Дон Кіхота". Уже назва твору генерує додаткові по відношенню до тексту смисли. Вона одразу відкриває перед читачем певний горизонт сподівань (за умови знання тексту першоджерела) та є тим первинним ідейно-смисловим сигналом, який підштовхує реципієнта до необхідного автору сприйняття інтерпретації сюжету, а також дає підказку про характер переосмислення сервантесівського твору. Очевидна в деяких випадках цитатність тексту "Повернення Дон Кіхота" не створює відчуття його вторинності. Навпаки, наявність таких вкраплень створює своєрідний духовний контекст, що дозволяє органічне переплетіння та взаємодію онтологічних та аксіологічних елементів. Цитати й алюзії у Г.-К. Честертон ніби провокують мислення реципієнта та "перемикають" конкретні реальні ситуації в простір універсального, загальнолюдського.

У такому контексті визначення М. Бахтіна, що "хронотопи є організаційним центром основних сюжетних подій роману. У хронотопі зав'язуються і розв'язуються сюжетні вузли" [1, 160], набуває додаткового смислу та змушує нас розглядати особливості часопросторового виміру "Повернення Дон Кіхота" крізь призму рецепції роману М. Сервантеса.

Г.-К. Честертон неодноразово посилається на іспанського письменника, часто згадує Дон Кіхота і навіть намагається аналізувати роман іспанського автора у своєму "Поверненні Дон Кіхота". Однак повернення ідеального лицаря, відродження загубленої (ніколи не існуючої) традиції – не Г.-К. Честертон придуманий сюжет, це ідея, що переслідує самого Дон Кіхота. Англійський митець лише творчо її переосмислює та переносить дію на англійський ґрунт 10–20-х років ХХ ст., оскільки саме в цей час, за переконанням автора, суспільство, держава і релігія потребують захисту та відродження.

Часова організація "Повернення Дон Кіхота" достатньо складна. Г.-К. Честертон успішно продовжує започатковану М. Сервантесом традицію зображення персонажів, чий життєві принципи не збігаються з загальноприйнятими в суспільстві в даний час, оскільки їх свідомість розірвана між прекрасним, але незворотним минулим і чужим, але реальним теперішнім. Саме це зумовило надважливу для роману "Повернення Дон Кіхота" роль хронотопів відчуження та запізненого народження. Перший – пояснює психологічний стан людини, що виникає при порушенні зв'язків між персонажем і світом. На думку Н. Копистянської, "ставиться проблема неспівпадіння, чи навіть ворожості, між

внутрішнім хронотопом і тим, в якому людина опинилась протягом свого життя, в який, за екзистенціалістською термінологією, вона кинена” [3, 74]. Другий втілює прагнення героєм правил поведінки, ідеалів відповідно до суб’єктивного бачення минулого часу. Ідеалізуючи середньовіччя та змушуючи свого героя жити стереотипами мислення цього періоду, Г.-К. Честертон дає можливість минулому прокоментувати сучасність. Таке поєднання кількох часових потоків (історичного, календарного та легендарного часу) дозволяє автору розкрити болючі проблеми сучасного йому англійського суспільства крізь призму середньовічних ідеалів.

Кіхотичний персонаж “Повернення Дон Кіхота” (бібліотекар Майкл Херн), створений за зразком сервантесівського героя, також має ідею про якусь псевдоісторичну реальність, представлену в літературі як “золоте століття” і, як справжній лицар, він розпочинає боротьбу заради загальнолюдського добра. Його портретні характеристики викликають прямі асоціації з іспанським ідальго: “Все було тут – і худе обличчя, і полум’я борідки, і запалі, майже безумні очі...” [7, 201], а вчинки та його божевільний стан, спричинений читанням книг, тільки підтверджують здогадки читача. Проте, не тільки герой, а сам автор, який задумав повернути Дон Кіхота через триста років заради втрачених суспільством духовних цінностей та боротьби з індустріалізацією в Англії 10–20-х років ХХ ст., на нашу думку, також провокує читача на прямі порівняння зі славетним лицарем.

Розглядаючи особливості часопростору творів М. Сервантеса та Г.-К. Честертон, неодмінно слід вказати на те, що місце й час дії в обох романах конкретизовані, а, головне, не дуже віддалені від моменту написання книги. Дон Кіхот іспанського письменника, як ми пам’ятаємо, жив не дуже давно, в селі Ламанчському. Його англійський послідовник Майкл Херн – звичайний бібліотекар, якому випала нагода зіграти роль середньовічного лицаря у виставі. Навіть якщо місця дії вигадані авторами, сучасність виглядає цілком реалістично. Правдоподібні й усі персонажі другого плану. Тільки в центрі оповідання перебуває герой, чия поведінка не вписується в рамки, загальноприйняті в сучасному йому суспільстві.

Найсуттєвіше в романах – не вчинки Дон Кіхота (у цьому він мало чим відрізняється від героїв лицарських романів), а особлива форма світогляду, характер сприйняття та оцінок людей, подій і власних рішень. Дон Кіхот хоче бути таким, як герої лицарських романів, і вже тому постає перед читачами як особистість. Він сам є джерелом лицарського дискурсу, який пронизує весь роман, і тією ланкою, що поєднує хронотопи минулого і сучасного. Однак реальна дійсність руйнує замисли героя, гостро відкриваючи неспівпадіння мрій з реальністю. За традицією Дон Кіхота М. Сервантеса, Майкл Херн звинувачує сучасну цивілізацію у відсутності героїзму та ворожому ставленні до людини: “Сервантес вважав, що романтика гине, а її місце займає розум. У сусньому світі гине розум, і старість його убогіша, ніж старість романтики. Нам потрібно простіше боротися зі злом” [7, 211]. Поведінка честертонівського персонажа, як, наприклад, кохання до хетської царівни, що жила тисячі років тому, або намагання примусити англійців жити за лицарським кодексом на початку ХХ ст., з погляду звичайної життєвої логіки – ексцентрична та часом недоречна. Герої Г.-К. Честертон (Майкл Херн та Дуглас Меррел), як і Дон Кіхот

Ламанчський, намагаються діяти згідно законів життя лицарів, натяки на які розсипано в тексті твору: “Інколи не було важливо, бачив лицар даму чині” [7, 71]; “Я озброєний до зубів... А йду я на подвиг...” [7, 80], і повернути світу віру в добро і справедливість.

Часові плани у творі Г.-К. Честертон часто змінюються, залишаючи в читача відчуття спантеличеності. Саме поєднання кількох часових потоків зумовлюють незвичайну просторову організацію як роману М. Сервантеса, так і “Повернення Дон Кіхота” Г.-К. Честертон. У творах простежується бінарна опозиція реального та уявного простору. При цьому до реального ми відносимо всі події, що поступово розгортаються в романах за задумом автора. Натомість з уявним співвідносяться марення, особливий психологічний стан героїв, коли вони вірять, що дійсно стали середньовічними лицарями, та художній світ твору, що віддзеркалює світ реальності разом з авторським “Я” і таким чином передає уявний світ, яким живе автор, його мрії і прагнення.

Кіхотичні особистості англійського письменника створені за зразком персонажів М. Сервантеса, з метою відродження віри людей у Бога та загальнолюдські цінності. Утілюючи цей образ Г.-К. Честертон намагається осмислити, в чому сила таких шляхетних, непрактичних, сповнених ентузіазму і, по суті, беззахисних хоробрих сміливців, що вирушають на боротьбу з цілим світом боронити скривджених, з непохитною вірою в остаточну перемогу добра та справедливості. На думку митця, у сучасному суспільстві неможливий раблезіанський сміх, буяння фантазії та природність почуттів, і саме стан донкіхотівського безумства, у якому перебуває герой, допомагає зрозуміти справжній стан речей та повернути світові втрачену нормальність. Таким чином Г.-К. Честертон виводить нонсенс за межі власне естетичної категорії і розглядає його як своєрідний спосіб бачення реальної дійсності.

На тлі таких дивовижних подій розгортається ключовий для “Дон Кіхота” М. Сервантеса хронотоп дороги, який Г.-К. Честертон піддає творчому переосмисленню, оскільки в “Поверненні Дон Кіхота” читач бачить не одну, а дві окремі подорожі. Подорож честертонівського Дон Кіхота Майкла Херна переплітається з мандрівкою Дугласа Меррела в пошуках червоної фарби. Причому остання, на наш погляд, є алюзією до казкових випробувань лицарів, які заради коханої повинні здобути чарівні предмети.

Слід підкреслити, що хронотоп дороги – важливий і найбільш насичений подіями хронотоп. Дорога – місце зустрічей, подій, знайомств. За М. Бахтіним, “це точка зав’язування й здійснення подій. Тут час ніби вливається у простір і тече по ньому...” [1, 277]. Особливістю цього хронотопу є те, що він може бути пов’язаний із хронотопом зустрічі, як це відбувається в лицарських романах. Саме на дорозі, за твердженням М. Бахтіна, “можуть випадково зустрітися ті, хто зазвичай роз’єднаний соціальною ієрархією та просторовою відстанню, тут можуть виникнути будь-які контрасти, зіткнутися та переплестись різні долі” [1, 277].

Подорож героя в лицарському романі має лінійну будову, але М. Сервантес, переосмислюючи усталену традицію, робить її циклічною – Дон Кіхот живе в селі Ламанчському, відправляється мандрувати з нього і до нього ж повертається помирати. Ідальго вирушає в подорож, одягнувши іржаві обладунки, верхи на старій

шкапі, з метою прославити своє ім'я, захищати скривджених та знедолених, як і належить славетному лицарю. У пролозі до своїх новел М. Сервантес розмістив карту подорожі Дон Кіхота. Маршрут дивакуватого лицаря графічно вражає: це крива лінія, що мотається з боку в бік і поступово повертається до висхідної точки, замикаючи коло – безнадійне замкнене коло, що стає символом марної боротьби сервантесівського персонажа за справедливість.

Аналогічну циклічність має й шлях героїв Г.-К. Честертон. Дуглас Меррел відправляється в подорож за червоною фарбою із Сивудського абатства і повертається назад, щоб розповісти історію нещасного виробника фарб Доктора Хендрі. Ще раз залишає Сивуд, слідуючи за Херном, і знову повертається. Історія абатства повторює цю циклічність: на початку роману відомо, що події відбуваються в маєтку, який в минулому був монастирем і наприкінці твору його знову повертають у власність церкви. Мотив подорожі важливий для Г.-К. Честертон – герой залишає будинок, оскільки прагне духовного оновлення і повертається до нього, досягнувши найвищої точки свого розвитку. Подібний мотив можна побачити в М. Сервантеса, коли відбувається трансформація Алонсо Кіхано в Дон Кіхота Ламанчського і навпаки, що, на нашу думку, свідчить про подібність авторського світосприйняття.

Особливістю честертонівського простору, на відміну від М. Сервантеса (горизонтальне розташування світу, на наш погляд, властивість національного світовідчуття іспанського письменника), є його суто вертикальнерозташування, яке підкреслюється словами героїв роману або описами природи та інтер'єру: "Бібліотека була дуже високою, стеля її – склепінчастою, як у церкві" [7, 30]. Через те, що дія англійського роману відбувається в міському просторі, будинки, кеби, паби та інтер'єри стають необхідною його складовою: "Перед будинком, на вулиці, що здіймалася вгору, немовби в нападі безумства, Дуглас Меррел сидів на верхівці кеба та дивився в небеса..." [7, 112]; "Стрільчасті вікна і склепіння <...> вітражі, чий густий та яскравий колір можна побачити лише зсередини, розповіли їй дивну новину. В середині були світло і колір, з надвору – темнота й свинець" [7, 205].

У "Поверненні Дон Кіхота" чітко простежується, що вертикальний простір спрямований на поєднання земного з небесним, матеріального з ідеальним та наповнений знаками, які покликані нагадати людині про Бога, переконати, в справедливості та людяності віри: "...в зеленому тумані, подібному до пари відьомського зілля <...> горів ще один ліхтар. Підійшовши до нього Херн побачив, що він – залізний, з кольоровим склом, на якому грубо зображений святий Франциск та червоний янгол за його спиною" [7, 216].

Надзвичайна лаконічність у змалюванні природи є особливістю творчої манери письменника. Г.-К. Честертон, як відомо, за освітою був художником, і, напевно тому, в "Поверненні Дон Кіхота" автор створив характерний художній код. Усі його пейзажі ефектні, проте занадто статичні, лаконічні й монументальні та нагадують чітко вимальовані картини готичних споруд, що високо піднімаються в небо. Саме у такому розташуванні, на наш погляд, автор вбачав можливість не лише наблизитись до Бога, виразити власне прагнення до нього, але й здатність людини подивитися з височини на землю й завдяки цій позиції по-новому бачити світ. Звернення до таких готичних

образів супроводжується моментом прозріння героїв та розуміння істини, додатково звертаючи увагу на релігійні переконання автора: “Я взагалі не хочу дивитися вниз (Олівія Ешлі), саме тому я найбільше люблю готику. Там усі лінії спрямовані вгору та вказують на небо” [7, 6]. “Якщо б ви дивилися з-під арки, – сказав Херн, – пейзаж був би прекрасним, як втрачений рай <...>. Зрозумійте, світ – вікно, а не порожня нескінченність, вікно в стіні нескінченного існування. Одягаючи капюшон, я говорю собі: такий світ бачив та любив Франциск Азійський. Порожнина капюшона – готичне вікно...” [7,84].

Образ готичного собору та готичного вікна є прикладами сакралізованих топосів. У цьому можна вбачати бажання автора зберегти їх як утілення духовного життя англійського народу. При цьому зруйнована чи викривлена сучасністю готика свідчить про втрату духовності та хибний шлях героїв роману. Багато в чому таке світосприйняття, на нашу думку, є вираженням національного та релігійного світогляду автора.

Важливу смислотворчу роль відіграє також розімкнення автором обмеженого сценічного простору. Нагадаємо, що звичайна театральна вистава, розпочавшись в маєтку лорда Сивуда поступово виходить за межі сцени, перетворюючись на загальний карнавал. Ідея відновити середньовічні порядки поступово охоплює всю країну: “Так бібліотекар, який відмовився змінити костюм, змінив країну. З цього дрібного та безглузлого вчинку народилась революція або, точніше, реакція, що змінила образ Англії та змінила хід історії” [7, 144].

Парадоксальність простежується й у конфронтації реальних та ідеальних, словесних і візуальних знаків. Реальний простір протиставляється умовному. Як зауважує Д. Фернандез-Морера, “...безпорадність лицаря беззаперечна, але візуальна боротьба перетворюється на модель власної філософії англійського митця” [8, 172]. Судячи з його твору, інформація, що сприймається, значно залежить від контексту ситуації і все, що лежить за межами цього контексту, перестає сприйматися. Так, Дуглас Меррел, одягнений підкреслено сучасно, здається недоречним серед лицарів і дам, які беруть участь у загальному карнавалі, придуманому лордом Іденом заради збереження влади, але саме він зберігає лицарський дух. Дивакуватий доктор Хендри, який проповідує ідею нової хвороби – сліпоти до фарб, психічно “адекватніший”, ніж лікар, що приїхав забрати його до божевільні. Синдикаліст Бейнтрі, який бореться за права робітників, знає й розуміє їх гірше за аристократа Дугласа Меррела. Парадокси, які так полюбляє англійський письменник, ґрунтуються на протиставленні, є характерною особливістю його стилю і створюють особливу атмосферу в художньому просторі честертонівського роману.

Отже, особливості хронотопу роману “Поверненні Дон Кіхота” мотивуються прагненням письменника відобразити змінений образ Англії, порівняти її минуле із сучасним, яке перебуває під впливом багатьох культурних пластів. Зображуючи сучасне крізь призму минулого Г.-К. Честертон пильно намагається висловити свої прагнення змінити суспільство, повернувши дещо призабуті, на його думку, загальнолюдські цінності. Доведено, що “Повернення Дон Кіхота” – це повчальна історія уявних подій, що не потребують життєвої правдоподібності та легко вписуються в ту чи іншу ігрову умовну дійсність, яку розгортає перед читачем письменник.

Важливу роль для проникнення в психологічний шар тексту відіграє особливий вимір часопростору твору, зокрема хронотоп відчуженості та запізненого народження. Застосовуючи бінарну опозицію реального та умовного простору автор наполягає на істинності чарівної казки та правдивості лялькової вистави, а читач, приймаючи запропоновану гру, бере участь у дійстві з дидактичною основою. Дон Кіхот М. Сервантеса проповідує свої ідеали на дорогах Іспанії, Г.-К. Честертон – на сторінках свого роману, а його герої (Дуглас Меррел та Майкл Херн) – подорожуючи дорогами Англії.

Проведене дослідження, безумовно, не вичерпує проблеми, оскільки роман “Повернення Дон Кіхота” Г.-К. Честертонна вимагає осмислення крізь призму інтертекстуальний зв’язків, що може бути метою подальших наукових пошуків.

Література

1. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе / М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М. : Худож. лит., 1975. – С. 234–407.
2. Гумбрехт Х. У. Дороги романа / Х. У. Гумбрехт // Новое литературное обозрение. – М., 2004. – № 70. – С. 53.
3. Копистянська Н. “Свій” і “чужий” хронотоп як розвиток мотиву Дон Кіхота / Н. Копистянська // Сервантес і проблеми розвитку європейської прози : [зб. наук. пр. / за ред. Я. Кравця]. – Л. : Вид-во ЛНУ, 2002. – С. 74–78.
4. Успенский Б. Семиотика у Честертонна / Б. Успенский // Симпозиум по структурному изучению знаковых систем : [тезисы докладов]. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 149–152.
5. Ahlquist D. Lecture L. The Return of Don Quixote [Electronic resource] / D. Ahlquist. – Mode of acces : <http://chesterton.org/discover/lectures/50donquixote.html>.
6. Ardila J. A. G. The Cervantean Heritage : Reception and Influence of Cervantes in Britain / J. A. G. Ardila. – London : MHRA, 2009. – 273 p.
7. Chesterton G. K. The Return of Don Quixote : [novel] / G. K. Chesterton. – Cornwall : House of Stratus, 2008. – 230 p.
8. Fernandez-Morera D. Cervantes in the English-Speaking world / D. Fernandez-Morera, M. Hanke. – Mungia : Edition Reichenberger, 2005. – 220 c.

Анотація

Стаття присвячена аналізу часопросторового виміру “Повернення Дон Кіхота” Г.-К. Честертонна як одного з найважливіших складників поетики цього роману. Автором доведено, що час і простір художнього твору постають як взаємопов’язані моделі реалізації авторової візії буття людини у світі. Саме вони, позиціонуючи певні образи, розгортаються в певний код дешифрування людського досвіду в розрізі минулого, сучасного та майбутнього, стають одним з найголовніших характеротворчих засобів відтворення психологічного стану героїв.

Ключові слова: час, простір, хронотоп, поетика художнього твору, роман.

Аннотация

Статья посвящена анализу пространственно-временного измерения “Возвращения Дон Кихота” Г.-К. Честертонна как одной из составляющих поэтики этого романа. Автором доказано, что время и пространство художественного произведения являются взаимосвязанными моделями реализации представления автора о бытии человека в мире. Именно они, позиционируя определённые образы, разворачиваются в определённый код дешифровки человеческого опыта в разрезе прошлого, настоящего и будущего, и становятся одним из характерообразующих инструментов отображения психологического состояния героев.

Ключевые слова: время, пространство, поэтика художественного произведения, роман.

Summary

This article analyzes the spatial and temporal dimensions of “The Return of Don Quixote” by G.-K. Chesterton as a component of the poetics of the novel. Author has shown that time and space of this text are interrelated models of the implementation of the author’s views of being human in the world. These models, positioning certain images, unfold a code of deciphering of the human experience in the context of past, present and future, and become one of the tools of displaying of the characters’ psychological status.

Keywords: gender, binary opposition “male” / “female”, gender-crossing, androgyny.